

Anatol Brusewicz

DOI: 10.15290/bb.2018.10.04

*Grodzieński Uniwersytet Państwowy**im. Janki Kupały*<https://orcid.org/0000-0002-0007-5147>

Сюррэалістычныя тэндэнцыі ў паэзіі “белавежцаў”

Кожная нацыянальная літаратура, як правіла, складаецца з шэрагу рэгіянальных. І чым больш разнастайнасці ў згаданым шэрагу, тым яскравей і каларытней выглядае вербальнае мастацтва цэлай нацыі. Вядома, рэгіянальныя літаратуры мусяць мець між сабой кропкі судакранання, каб урэшце ўсе “пазлы” склаліся ў адну карціну. Калі ж тыя сувязі па нейкіх прычынах губляюцца, то рэгіянальную літаратуру ў выніку чакаюць самыя розныя наступствы: альбо яна слабее і занепадае, альбо дрэйфуе ў бок чужога культурнага канону і ўтварае своеасаблівы сімбіёз з іншай нацыянальнай літаратурай, альбо можа стацца цалкам самадастатковым, незалежным культурна-мастацкім комплексам з патэнцыялам надрэгіянальнага ўзроўню. Менавіта такім феноменам уяўляецца нам літаратура Беласточчыны – рэгіёна, які паводле цэлага набору характарыстык з’яўляецца беларускім, але ў той жа час не мае трывалай сувязі (у сілу палітычных і некаторых іншых абставінаў) з іншымі беларускімі рэгіёнамі. Зрэшты, дзякуючы менавіта “адарванасці” ад беларускага мацерыка, беластоцкая літаратура здолела выпрацаваць даволі ўнікальныя, рэдкія для іншых айчынных рэгіёнаў спосабы спасціжэння вербальнай прасторы. Адзін з такіх спосабаў – зварот да сюррэалістычных вобразаў і матываў у паэтычнай творчасці.

Увогуле, сюррэалістычнае мастацтва – вынік і плён шэрагу заходнееўрапейскіх гісторыка-культурных працэсаў, хвалі якіх, вядома, дакаціліся і да нас, аднак страціўшы пры гэтым сваю першапачатко-

вую магутнасць. Прыгадаем, зараджэнне гэтага кірунку пачынаецца ў міжваеннае дваццацігоддзе. Заснавальнікам лічыцца французскі паэт Андрэ Брэтон – аўтар знакамітага “Маніфеста сюррэалізму” (1924). Зрэшты, для ўзнікнення дадзенага феномену яшчэ задоўга да А. Брэтона і яго аднадумцаў (Луі Арагона, Піліпа Супо, Іва Тангі, Поля Элюара і інш.) у Заходняй Еўропе для гэтага была падрыхтаваная шчодрая глеба: творчасць сімвалістаў, дадаістаў, дэкадэнтаў і іншых прадстаўнікоў нерэалістычнага мастацтва.

Літаратуразнаўцы ў адзін голас сцвярджаюць, што *галоўная мэта сюррэалізму – пошук “сапраўднай рэальнасці”, якая выяўляецца праз асабіста-пачуццёвую сферу суб’ектыўнасці, некантралюемую творчасць. У літаратуры (пераважна ў паэзіі) для сюррэалізму характэрна “аўтаматычнае пісьмо” (запіс слоў, вобразаў і фрагментаў маўлення, што ўзнікала ў выніку спантаннага асацыяцый), адмова ад рыфмы, метрыкі, члянэння на строфы, завершанасці, граматыка-сінтаксічнай і жанрава-кампазіцыйнай арганізацыі*¹.

Вядома, пералічаныя характарыстыкі не даюць магчымасці ахапіць усю разнастайнасць сюррэалістычных эксперыментаў прадстаўнікоў прыгожага пісьменства, аднак гэтага дастаткова для ўсведамлення “аўтаномнасці” беластоцкага літпрацэсу ў кантэксце пошуку “сапраўднай рэальнасці”. Справа ў тым, што тая ж асабіста-пачуццёвая сфера суб’ектыўнасці, згаданая вышэй, праяўляецца ў беларускай рэгіянальнай паэзіі вельмі па-рознаму: літаратары Беластоцчыны паводле гэтага чынніка яшчэ ў часы ўзнікнення літаб’яднання “Белавежа” (канец пяцідзсятых гадоў ХХ ст.) абагналі сваіх усходніх калег, замяніўшы маналітнае, аднатоннае ліра-эпічнае “МБ” на шматгалоссе асобных лірычных “Я”. Патлумачыць такую сітуацыю можна аглянуўшыся яшчэ на чвэрць стагоддзя назад – у трышцатыя гады, калі ўся Заходняя Беларусь, знаходзячыся ў складзе Польшчы, як і мае быць, цалкам належыць заходняму культурнаму арэалу, у той час як на ўсходзе разарванай краіны *паэтам забараняецца права на асабістую думку, асабісты тон у імя вышэйшай “грамадскай праўды” і “грамадскага абавязку”. Паэтычнае “я”, што ўтрымлівае ў сабе патэнцыял магчымасцей “прыватнага” бачання і адчування свету, востра кляймоецца*². А потым разгортваюцца ўсім вядо-

¹ Е. А. Лявонава, С. У. Пешын, *Сюррэалізм*, Беларуская энцыклапедыя. У 18 т., Мінск 2002, т. 15, с. 331–332.

² Я. Чыквін, *Далёкія і блізкія: Беларускія пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997, с. 9–10.

мыя падзеі: выбухае другая сусветная вайна, далей маем пасляваенны перадзел беларускіх этнічных тэрыторый, у выніку якога беластоцкі рэгіён канчаткова адрываецца, але неўзабаве ажывае ў плане беларускасці і на ўрадлівай еўрапейскай культурнай глебе паўстае літаратурная альтэрнатыва вербальнаму мастацтву “мацерыковай” Беларусі.

Вядома, каб стварыць тое, што мае беларуская літаратура Беластоцчыны, патрабаваліся адпаведныя ўмовы (некаторыя мы згадалі вышэй) і цэлая пляяда арыгінальных творцаў (аднаму-двум пісьменнікам цяжка было б стварыць магутны літаратурны комплекс, а менавіта так выглядае сёння аб’яднанне “Белавежа”). Сярод гэтай пляяды, калі разважаць над сюррэалістычнымі тэндэнцыямі ў паэзіі “белавежцаў”, можна таксама вылучыць не адно яркае імя, але вось з якога аўтара найлепш пачынаць падобныя разважанні? Падказку знаходзім у Яна Чыквіна – хіба найлепшага знаўцы літаратурнага працэсу ў гэтым рэгіёне. Адзін з раздзелаў вядомай кнігі “Далёкія і блізкія: Беларускія пісьменнікі замежжа” прафесар пачынае адразу з цытавання вершаў, а далей піша: *Так арыгінальна ў пяцідзсятых і шасцідзсятых гадах мог пісаць і фармуляваць сваё паэтычнае веравызнанне толькі Яша Бурш, адзін з найбольш цікавых, таленавітых мадэрнісцкіх беларускіх паэтаў у Польшчы*³. Што ж, паэт і мастак Яша Бурш (Янка Анісэровіч) сапраўды з’яўляецца ці не першым “белавежцам”, у творах якога асабіста-пачуццёвая сфера цалкам перакрывае сабой усе ўзроўні мастацка-стваральнай прасторы:

Пішу вершы
каб паўтарыць сябе
навонкі
пішу вершы
каб завязаць кантакт
з сабою
нявыказаным⁴

Працытаваныя радкі (на іх звярнуў увагу і Я. Чыквін) цягнуць ні многа, ні мала на своеасаблівы маніфест, у якім выразна прачытваецца і прызначэнне мастака, і месца мастацтва ў свеце, і роля свету ў мастацтве. Відавочна і тое, што пошук сябе і сваёй “нявыказанасці”, дэклараваны Я. Буршам, у значнай ступені супадае з пошукам

³ Тамсама, с. 123.

⁴ Цыт. паводле: Я. Чыквін, *Далёкія і блізкія*, с. 123.

“сапраўднай рэальнасці” прадстаўнікамi сюррэалізму. Як супадаюць і іншыя важныя атрыбуты кірунку – адмысловы спосаб складання вершаў, заснаваны на запісу інстынктыўных вобразаў і стыхійных асацыяцый, адмова ад традыцыйнай метрыкі, рыфмы, пунктуацыі:

З тоні долі
 выцягваю будучыя дні
 каб прыгледзецца бліжэй
 расцягнуць свае нервы
 да тонкасці
 нітак шаўкапрада
 ды навіваць
 на катушку цярпення
 каб хапіла завязаць
 за апошні
 пульс сэрца⁵

Гісторыя літаратуры сведчыць, што вельмі рэдка ў свеце вербальнага мастацтва сустракаюцца творцы, якія працуюць у нейкім толькі адным стылі, а іх набытак можна суаднесці выключна з адным накірункам. Бо прыроду натхнення растлумачыць немагчыма, таму творчы працэс, па сутнасці, не падлягае кантролю і канчатковы вынік прадбачыць немагчыма. Ды і літаратары, як правіла, не задумваюцца (прынамсі, не зацyklіваюцца) над прыналежнасцю ўласнай творчасці да пэўных мастацка-эстэтычных плыней, асабліва ў працэсе працы над тэкстамі – пішуць так, як на душу кладзецца, а ўжо потым крытыкі і літаратуразнаўцы сартуюць напісанае, ды раскладваюць па розных палічках. Але вось паэзію Я. Бурша па розных палічках не раскладзеш. І не таму, што паэтычная спадчына прадстаўлена адносна нешматлікімі публікацыямі ў беластоцкай перыёдыцы, ды адзіным аўтарскім зборнікам “Промень думкі” (1964) – справа тут не ў колькасці вершаў, а ў рэдкай цэльнасці творчай паставы першага сярод “белавежцаў” мадэрніста-сюррэаліста.

Сюррэалістычныя творы Я. Бурша, якія не былі ў свой час належным чынам ацэнены непадрахтаным да падобнай літаратуры чытачом, адыгралі між тым станоўчую ролю: сталі своеасаблівым арыенцірам для наступнага пакалення эксперыментатараў. Сярод іх – Надзея Артымовіч, адна з найбольш запамінальных беластоцкіх мадэрністак.

⁵ Я. Бурш, *Вершы*, [у:] *Краса і сіла: Анталогія бел. паэзіі XX ст.*, Мінск 2003, с. 400.

Запамінальная перш за ўсё дзякуючы сюррэалістычнай настраёнасці, якой паэтка паслядоўна насычае сваю творчасць. Кожны яе верш стараецца максімальна адарвацца ад звыклай рэальнасці. Пры гэтым няважна, у чым гэтая рэальнасць увасоблена – у форме твора, у тэматыцы і праблематыцы, альбо ў выбары мастацкіх сродкаў. Па гэтай прычыне чытач, маючы свой “гарызонт чаканняў”, рызыкуе ўвогуле нічога не дачакацца, сутыкнуўшыся з паэзіяй Н. Артымовіч. Бо сутнасць сюррэалістычнага метаду – у разбурэнні падобных гарызонтаў, з чым прадстаўніца “Белавежы” спраўляецца заўсёды толькі на выдатна:

і нічога не адбудзецца
было ёсць будзе і нічога я не знайшла
у кніжках марах жыцці
каб памерці
без слоў без музыкі
у маўчанні як камень
кідаю перадапошні гук
гэта кепскі фон
час⁶

Заканмерная адметнасць сюррэалістычнасці вобразаў Н. Артымовіч грунтуецца перадусім на іх нечаканай парадаксальнасці: амаль кожны яе верш здольны збянтэжыць сваёй непрадказальнасцю, нестандартнасцю асацыятыўнага мыслення аўтара, якое праяўляецца на фоне, здаецца, самых звычайных матываў:

праплыла па вячэрнім небе
Аднакрылая птушка.
Праспяваў за маім акном
Самотны вецер.
Незнаёмы падарыў мне сёння
Дзевяцімесячны каляндар
... без вясны...⁷

Зрэшты, сакрэт такой нязвыклай творчай манеры паэтка спрабуе часам растлумачыць, вядома, на свой, зноў жа вельмі загадкавы, няпросты лад:

⁶ Н. Артымовіч, *Жоўтая музыка*, [online], <http://kamunikat.org/download.php?item=3921-1.html&pubref=3921>, [доступ: 20.05.2018]

⁷ Тамсама, [доступ: 20.05.2018].

з вуліц
 з неба
 з...
 з пекла
 ...і прадчуванняў
 мой верш⁸

Увогуле, каардынаты мастацка-эстэтычнай лакацыі Н. Артымовіч вызначыць даволі цяжка. Праўда, калі ў якасці дадатковых арыенціраў узяць некаторых іншых творцаў, ды пэўныя моманты, звязаныя з удзелам у літаратурным працэсе, то можна крыху праясніць сітуацыю. Адным з такіх важных момантаў, на нашу думку, з’яўляецца запатчаванне ў 1990 годзе Янам Чыквіным кніжнай серыі “Бібліятэка Беларускага літаратурнага аб’яднання “Белавежа””, у якой першай кнігай быў выдадзены зборнік Н. Артымовіч “Сезон у белых пейзажах”. Наўрад ці заснавальнік серыі кіраваўся ўсяго толькі алфавітным прынцыпам. Канешне, ключавым фактарам стала неардынарная постаць самой паэтки, якая мусіла ўвасобіць адметнасць літаратурнай традыцыі беларускай Беласточчыны, заахоціць да творчага дыялогу ўвесь навакольны свет – блізкі і далёкі. Што ў выніку і адбылося. Варта згадаць хоць бы з’яўленне ў 1994 годзе кнігі “Дзверы”, у якой *паралельна з вершамі Надзеі Артымовіч змяшчаецца і прачытанне іх – маргіналіі паэта Алеся Разанава: удакладняючы тапаграфію вершаў і актывізуючы сэнсы, што тояцца ў іхняй, даволі герметычнай, прасторы, яны ўводзяць вершы ў кантэкст дыялогу*⁹. Цікава, што яшчэ да стварэння згаданай кнігі, паэтка прызнаецца: *Я так баялася // І дзверы зрабіліся сцяной // Я так баялася // І ўсё прайшло*¹⁰. Ізноў маем неадназначную сітуацыю: страх перад узнікненнем сцяны маўчання і непаразумення грунтуецца на ўсведамленні часовасці і абсурднасці з’яўлення на месцы дзвярэй сцяны. А інакш не напісаўся б і верш пад назвай “Беларускія паэты ў Бельску”, вельмі важны для адчування сябе сярод іншых, блізкіх па духу творцаў і для разумення іхняй прысутнасці ва ўласнай творчай прасторы:

⁸ Тамсама, [доступ: 20.05.2018].

⁹ Н. Артымовіч, А. Разанаў, *Дзверы*, Беласток 1994, с. 5.

¹⁰ Н. Артымовіч, *Жоўтая музыка*, [доступ: 20.05.2018].

толькі ў Бельску
 можна піць гарбату
 сказаў малады паэт Эдзік Мазько
 толькі ў Бельску
 у маўчанні чытаюцца вершы
 сказала васільковая Данута Бічэль
 і ты пабачыш
 у кожнай птушкі
 твой твар
 сказаў Алесь Разанаў¹¹

Кампанія ў вышэй працытаваным творы сабралася зусім не выпадковая, бо не бывае ў добрых мастацкіх тэкстах, як і ў жыцці, выпадковых рэчаў. Трох паэтаў, якія прадстаўляюць розныя творчыя пакаленні, розныя мастацка-эстэтычныя традыцыі, збірае (у сябе і ў сабе) чацвёртая паэтка, аб’ядноўваючы так лёгка і чароўна Усход і Запад, Беларусь і Польшчу, экзальтацыю сусветных авангардных тэндэнцый (у тым ліку сюррэалістычных) і адвечны спакой айчыннага традыцыяналізму. У гэтым сумоўі і нараджаецца сапраўднае, чыстае мастацтва,

дзе ціхія вершы
 дзе праўдзівая твая лірыка
 дзе наша месца глыбокае
 дзе нашы сны спакойныя
 дзе мы
 дзе ты
 дзе я¹²

Заўважым, вербальная формула “дзе мы дзе ты дзе я” вельмі дакладна адлюстроўвае сутнасць творчай свядомасці Н. Артымовіч (уменне задаваць пытанні без пыталнікаў, шукаць сваё “ego” сярод іншых “я”, але абстрагавацца ад “мы”, быць для ўсіх і чужой і сваёй у адначасці, ставіць межы, каб тут жа разбураць іх). Зрэшты, гэтая формула падыходзіць і для некаторых іншых “белавежцаў”, схільных да сюррэалістычнай рэфлексіі, увасобленай у паэтычнай форме. Напрыклад, згаданы вышэй даследчык літаратуры, прафесар Я. Чыквін, будучы акрамя ўсяго выдатным паэтам, неаднойчы ў сваіх вершах ажыўляе складана-метафарычныя карціны, у якіх будзённасць зліваецца з дзіўнай рэальнасцю, падобнай на сон:

¹¹ Тамсама, [доступ: 20.05.2018].

¹² Тамсама, [доступ: 20.05.2018].

Даўно нежывы бацька полем ідзе.

Ён арэ.

Ён і плуг.

Ён і скіба раллі, і зерне,

І водсвет далёкага раю.

Вочы, якімі ён глядзіць на свет,

Тыя самыя вочы, што яго сузіраюць¹³.

У пошуках ілюзорнай звышрэальнасці, схаванай па-за звыклым уяўленнем аб прасторы і часе, нярэдка знаходзіцца і лірычная гераіня Галіны Тварановіч, даследуючы парадоксы нутраной і знешняй светабудовы:

Урослыя дзірваны забыцца
тояць у сабе адкрыццё
даляглядаў, сапхнутых часам,
што
праз людзей варагуе з сабою,
а хоча быць пуцявінай,
ветлаю для ўсіх народаў¹⁴.

А ўвогуле, разважаючы над сюррэалістычнымі тэндэнцыямі ў паэзіі прадстаўнікоў Беларускага літаратурнага аб'яднання “Белавежа”, варта адзначыць, што многія яго аўтары (Міра Лукша, Лідзія Маліноўская, Юрка Буйнюк, Юстына Каролька і інш.) схільныя да складаных, нерэалістычных спосабаў перадачы ўражанняў ад убачанага. Аднак дадзеную схільнасць не заўсёды мусім адразу ж суадносіць з сюррэалізмам. Напачатку трэба зрабіць вельмі няпростую справу: вызначыць тую хісткую мяжу, за якой скончваецца звыклая (а нават і нязвыклая) паэтызацыя “белавежцамі” ўласнай біяграфіі і пачынаецца пераход у трансцэндэнтнае.

ЛІТАРАТУРА

Artymovič N., *Žoŭtaâ muzyka*, [online]: <http://kamunikat.org/download.php?item=3921-1.html&pubref=3921>. [Артымовіч Н., *Жоўтая музыка*, [online]: <http://kamunikat.org/download.php?item=3921-1.html&pubref=3921>].

¹³ Я. Чыквін, *Адно жыццё*, Беласток 2009, с. 135.

¹⁴ Г. Тварановіч, *Бурштынавы яблык*, Беласток 2010, с. 15.

- Krasa i siła: Antalogiâ belaruskaj paëziï XX st.*, Minsk 2003 [*Краса і сіла: Анталогія беларускай паэзіі XX ст.*, Мінск 2003].
- Lâvonava E. A., Pešyn S. U., *Sûrréalizm, Belarускаâ êncyklapedyâ*. U 18 t., Minsk 2002, t. 15 [Лявонава Е. А., Пешын С. У., *Сюррэалізм, Беларуская энцыклапедыя*. У 18 т., Мінск 2002, т. 15].
- Tvaranovič G., *Burštynavy âblyk*, Belastok 2010 [Тварановіч Г., *Бурштынавы яблык*, Беласток 2010].
- Čykvîn Â., *Dalëkiâ i blizkiâ: Belaruskîâ piš'menniki zamežža*, Belastok 1997 [Чыквін Я., *Далёкія і блізкія: Беларускія пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997].
- Čykvîn Â., *Adno žyccë*, Belastok 2009. [Чыквін Я., *Адно жыццё*, Беласток 2009].

SUMMARY

SURREALISTIC TRENDS IN THE POETRY OF THE AUTHORS OF
THE «BELAVEZHA» ASSOCIATION

Belarusian literature in Poland is a unique phenomenon resulting from the merging of various cultural and aesthetic traditions, which in turn has established good prospects for surreal experiments. The article discusses individual elements of the surrealist artistic system, which are found in the poems of the authors of the «Belavezha» association.

Key words: Belarusian literature in Poland, Belarusian Literature Association «Belavezha», modernism, surrealism, sphere of subjectivity.

STRESZCZENIE

TENDENCJE SURREALISTYCZNE W POEZJI „BIAŁOWIEŻAN”

Literatura białoruska w Polsce jest zjawiskiem wyjątkowym, wynikającym z połączenia różnych tradycji kulturowych i estetycznych, co z kolei stworzyło dobre perspektywy dla eksperymentów surrealistycznych. Niniejszy artykuł analizuje niektóre elementy surrealistycznego systemu artystycznego spotykane w utworach poetów-„białowieżan”.

Słowa kluczowe: literatura białoruska w Polsce, Białoruskie Stowarzyszenie Literackie „Białowieża”, modernizm, surrealizm, sfera subiektywności.